

## Research on the Development of Minting of Arab-Sassanid Dirhams, the First Coins of the Islamic World

Muhammad Amin Saadat Mehr<sup>1</sup> | reza Mehrafarin<sup>2</sup> | Maryam Yaghezahi<sup>3</sup> | Zahra Nasolahii<sup>4</sup>

Received: 2020/12/16 | Accepted: 2021/02/27

(DOI): [10.22034/SKH.2021.10385.1188](https://doi.org/10.22034/SKH.2021.10385.1188)

### Abstract

### Original Article

P 24 - 51

Arabs did not know the techniques of coin minting at the time of Jahiliyah and at the beginning of Islam, but they accepted the coin in their economic system due to the trade and business position of the city of Mecca, And used the Sassanid silver dirhams, gold solidus and Byzantine copper follies Until the conquest of the lands of Iran and parts of the Byzantine Empire, they also acquired coin minting technology and minted coins by the peoples of those lands. Today, the first Islamic dirhams have been named Arab-Sassanid, which has a high status in terms of research. The numismatics of Arab-Sassanid coins can be a turning point in the coinage of Sassanid and Islamic coins, which, with their study, a lot of information about the process of conquests, conquerors and rulers, political and administrative geography, and ... will be gained. But the focal point of this study was to study the evolution of minting these coins from the early moments to the last days, by carefully examining the characteristics of these coins, such as the type of scripts, motifs, dates, mint names and the names of the rulers. As a result, it became clear that at the beginning of the conquest of Iran, some coins were minted with the date of last year of Yazdgird III -the last Sasanian king-, 20 Yazdgirdi (AH 31). After that, the Kufic phrases were added around it; after some time, Yazdgird's name changed to Khosrow's name. The first coins with Arabic names were minted, during the reign of Abdullah ibn Amir, Muawiyah bin Abi-Sufyan and other rulers in Pahlaviscrpts (some in Kufic scripts). In these coins, the motifs were still like Sassanid coins.

**Keywords:** Numismatics; Arabs-Sassanids; Rashidun Caliphs; Umayyads; 'Abd Allah ibn al-Zubayr.

<sup>1</sup> - Ph.D. Student of Archeology Department of Mazandaran University. [ma.saadatmehr@gmail.com](mailto:ma.saadatmehr@gmail.com)

<sup>2</sup> - Professor of Archaeology Department of University of Mazandaran. [reza.mehrafarin@gmail.com](mailto:reza.mehrafarin@gmail.com)

<sup>3</sup> - MA Student of Archeology Department of Sistan and Baluchestan University. [maryamyaghezahi1397@gmail.com](mailto:maryamyaghezahi1397@gmail.com)

<sup>4</sup> - MA Student of Archeology Department of Sistan and Baluchestan University. [z.nasrolahi93@gmail.com](mailto:z.nasrolahi93@gmail.com)



## پژوهشی بر سیر تحول ضرب درهم‌های عرب-ساسانی، نخستین سکه‌های جهان اسلام

محمدامین سعادت‌مهر (نویسنده مسئول)<sup>۱</sup> | رضا مهرآفرین<sup>۲</sup> | مریم یاغی‌زهی<sup>۳</sup> | زهرا نصراللمهی<sup>۴</sup>

شناسه دیجیتال (DOI): [10.22034/SKH.2021.10385.1188](https://doi.org/10.22034/SKH.2021.10385.1188)

تاریخ دریافت: ۰۰/۰۱/۲۶ | تاریخ پذیرش: ۰۰/۰۴/۰۹

نوع مقاله: علمی پژوهشی

ص ۵۱/۲۴

چکیده

اعراب چه در جاهلیت و چه در صدر اسلام از فنون ضرب سکه اطلاعی نداشتند. اما به دلیل موقعیت تجاری شهر مکه، سکه را در نظام اقتصادی خود پذیرفته بودند و از درهم‌های نقره ساسانی، سلیدوس‌های طلا و فلیس‌های مسین بیزانسی استفاده می‌کردند؛ تا اینکه با گشایش سرزمین‌های ایران و بخش‌هایی از امپراطوری بیزانس، به فناوری ضرب سکه نیز دست یافتند و به واسطه مردم آن سرزمین‌ها به ضرب سکه پرداختند. امروزه نخستین درهم‌های اسلامی را عرب-ساسانی نام گذارده‌اند که از منظر پژوهش جایگاه بالایی دارد. سکه‌شناسی سکه‌های عرب-ساسانی، می‌تواند نقطه عطفی در سکه‌شناسی سکه‌های ساسانی و اسلامی باشد که با مطالعه آنها اطلاعات بسیاری در مورد روند فتوحات، فاتحان و حکمرانان، جغرافیای سیاسی و اداری، و ... به دست می‌آید؛ اما مسئله کانونی این پژوهش، مطالعه سیر تحولی ضرب این سکه‌ها از آغازین لحظه‌ها تا واپسین روزها بوده است که این مهم با بررسی دقیق ویژگی‌های این سکه-

۱ - دانشجوی دکتری گروه باستان‌شناسی دانشگاه مازندران، ایران، [ma.saadatmeh@gmail.com](mailto:ma.saadatmeh@gmail.com)

۲ - استاد گروه باستان‌شناسی دانشگاه مازندران، ایران، [reza.mehrafarin@gmail.com](mailto:reza.mehrafarin@gmail.com)

۳ - دانشجوی کارشناسی‌ارشد گروه باستان‌شناسی دانشگاه سیستان و بلوچستان، ایران، [maryamyaghezahi1397@gmail.com](mailto:maryamyaghezahi1397@gmail.com)

۴ - دانشجوی کارشناسی‌ارشد گروه باستان‌شناسی دانشگاه سیستان و بلوچستان، ایران، [z.nasrolahi93@gmail.com](mailto:z.nasrolahi93@gmail.com)



ها مانند نوع خط به کار برده شده، نقوش، تاریخ‌ها، ضرابخانه‌ها، و نام حاکمان صاحب سکه صورت می‌پذیرد. در نتیجه مشخص شد که در بدو گشایش ایران، سکه‌هایی با تاریخ آخرین سال حکومت یزدگرد سوم ساسانی، یعنی سال بیست یزدگردی (۵۳۱.ق.)، عیناً به ضرب رسیده است و پس از آن عبارتهای کوفی پیرامون آن اضافه شده است؛ پس از مدتی نیز نام خسرو بر جای یزدگرد نقش می‌بندد. نخستین سکه‌ها با نام حاکمان عرب، در زمان عبدالله بن عامر، پس از آن معاویه بن ابی سفیان و دیگر حاکمان به خط پهلوی (و برخی کوفی) ضرب گردید. در این سکه‌ها همچنان نقوش مانند سکه‌های ساسانی بوده، اما در مواردی ویژه، همانند برخی سکه‌های عبدالعزیز بن عبدالله بن عامر، عبدالملک بن مروان، بشر بن مروان، و یزید بن مهلب تغییر و نوآوری در پشت سکه‌ها دیده می‌شود. مدتی پس از روی کار آمدن عبدالملک بن مروان سیاست‌های مالی جدیدی اعمال شد و سکه‌هایی با وزن و شکل جدید، ضرب شد. اما همچنان سکه‌های عرب-ساسانی در چرخه اقتصادی استفاده می‌شد تا واپسین سکه عرب-ساسانی در سال ۵۸۶.ق. توسط مسمع بن مالک در سیستان به ضرب رسید.

**واژه های کلیدی:** سکه‌شناسی، عرب-ساسانی، خلفای راشدین، امویان، عبدالله بن زبیر.

## مقدمه

سکه‌شناسی از علوم کمتر شناخته شده‌ای است که می‌تواند راهگشای بسیاری ابهامات تاریخی باشد. در بسیاری موارد نبود منابع دست اول و نه چندان روشن، شناسایی دوره‌های مهم تاریخی را دشوار و گاهی ناممکن می‌کند. یکی از این مقاطع مهم، دوره موسوم به فترت یا دوران گذار از سقوط ساسانیان تا برآمدن حکومت اعراب مسلمان بر ایران است. اعراب پیش از گشایش ایران، با فن و هنر سکه‌زنی آشنایی نداشتند و برای داد و ستدهای مالی در روابط بازرگانی از درهم‌های ساسانی یا سلیدوس‌ها (Solidus) و فلیس‌های (Follis) بیزانسی بهره می‌بردند. اما پس از چیرگی بر سرزمین‌های ایران و روم، با همان قاعده آن دو تمدن بزرگ به ضرب سکه پرداختند که امروزه سکه‌های با اسلوب ساسانی، عرب-ساسانی و سکه‌های بر قاعده بیزانسی، عرب-بیزانسی نامیده می‌شوند.

اهمیت سکه‌شناسی عرب-ساسانی چنان زیاد است که تکمیل‌کننده سکه‌شناسی ساسانی و مدخلی مهم برای ورود به سکه‌شناسی اسلامی است. برای نمونه شناسایی بسیاری ضرابخانه‌های سکه‌های ساسانی تنها با بررسی سکه‌های عرب-ساسانی ممکن شده است؛ همچنین حکمرانی حدود شصت حاکم و والی که نامشان بر سکه‌های عرب-ساسانی آمده و به بازشناسی نام برخی از حاکمان گمنام کمک می‌کند، افزون بر تعیین جغرافیای تاریخی و محدوده حکومتی آنها، بر اهمیت این موضوع می‌افزاید.

با توجه به پژوهش‌هایی که تاکنون انجام شده، باید تعریف تازه‌ای از سیر ضرب نخستین سکه‌هایی که به دست اعراب ضرب شده، ارائه شود. پس مسئله کانونی این پژوهش بررسی سیر تحولی درهم‌های دوران گذار از ساسانی به اسلام است که چگونه از معیارهای شاخص درهم‌های ساسانی، درهم‌های عرب-ساسانی جایگاه اختصاصی و مشخصه‌های خود را می‌سازد و گروه جدیدی در سکه‌های ایرانی و اسلامی پدید می‌آورد. همچنین با بررسی دقیق ویژگی‌های این سکه‌ها مانند نوع خط به کار برده شده، نقوش، تاریخ‌ها، ضرابخانه‌ها و نام حاکمان صاحب سکه مشخص می‌شود.

روشن است که نخستین مرحله از هر پژوهش به مطالعات کتابخانه‌ای اختصاص دارد؛ در این مرحله کلیه منابع موجود و اطلاعات لازم از کتاب‌ها، مقالات، کاتالوگ‌های موزه‌ها، کتابچه‌های حراجی و ... تهیه شد.

### پیشینه پژوهش

تاکنون تحقیقات زیادی (بیشتر به صورت موردی) بر سکه‌های عرب-ساسانی انجام گرفته است که مهمترین آنها از ابتدا: بخش دوم کتاب سکه‌های ساسانی از ولنتاین (Valentin, ۱۹۲۱)، کاتالوگی برای سکه‌های عرب-ساسانی از واکر (Walker, 1941)، درهم اسلامی: درهم‌های ضرب شده با تراز ساسانی از نقشبندی (نقشبندی، ۱۹۶۲)، سکه‌شناسی سکه‌های عرب-ساسانی از گائوبه (Gaube, 1973)، مطالعات سکه‌شناسی ایرانی سکه‌های ساسانی و عرب-ساسانی از مشیری (Mochiri, 1977)، عرب-ساسانی، سکه‌های دوره جنگ داخلی از مشیری (Mochiri, 1986)، سکه‌های مسی عرب-ساسانی از گیزلن (Gyselen, 2009)، و سکه‌های نقره خلافت از شمس اشراق (Shams Eshragh, 2010) است. البته ناگفته نماند در ایران نیز کتاب‌های نخستین سکه‌های امپراطوری اسلام از شمس اشراق (شمس اشراق، ۱۳۶۹)، سکه‌های دوره فترت دوره گذار از ساسانی به اسلامی (معرفی سکه ویژه) از امینی و داشکف (امینی و داشکف، ۱۳۹۳)، و سکه‌های عرب-ساسانی، بررسی و طبقه‌بندی نخستین درهم‌های اسلامی از رستگار (رستگار، ۱۳۹۵) در باب سکه‌های عرب-ساسانی به نشر رسیده‌اند.

تمایز پژوهش پیش رو با تحقیقات گذشته در استفاده از رویکردهای تاریخی علاوه بر استفاده از رویکردهای معمول سکه‌شناسی، بررسی روند نوآوری و خلاقیت‌های مسلمانان در ضرب درهم‌های عرب-ساسانی، رفع ابهامات در تقسیمات زیرشاخه‌ای درهم‌های عرب-ساسانی، و معرفی واپسین درهم عرب-ساسانی، یعنی درهم مسمع بن مالک ضرب شده در سیستان به سال ۵۸۶ ق.، خلاصه می‌شود.

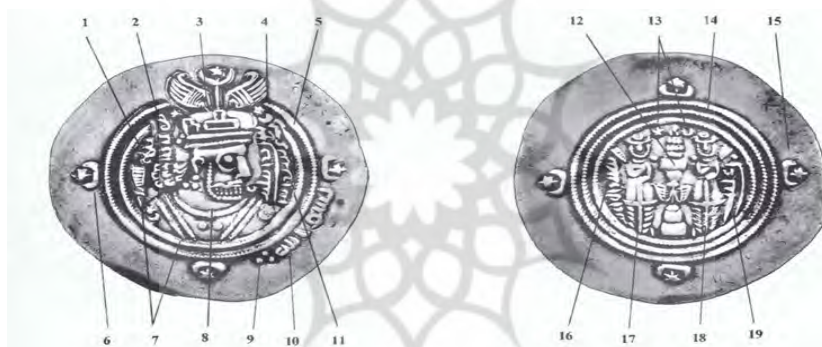
### کلیاتی در باب درهم‌های عرب-ساسانی

سکه‌ها در دوران گذشته بیشتر از طلا، نقره، و مس به ضرب می‌رسیدند؛ حکومت‌های اسلامی نیز مانند سایر حکومت‌های هم‌دوره و پیشین، از این نظام سه فلزی پیروی کرده و آن را حفظ داشته‌اند. نخستین سکه‌های جهان اسلام با تکیه بر دو حاکمیت بزرگ، یعنی شاهنشاهی ساسانی و امپراطوری بیزانس به ضرب می‌رسیدند؛ بدین گونه که سکه‌های طلا بر اصول سلیدوس‌های بیزانسی، سکه‌های نقره بر اسلوب درهم‌های ساسانی، و سکه‌های مسین بر این دو قاعده، یعنی فلیس‌های بیزانسی، پشیزهای ساسانی، و یا ترکیبی از آنها به ضرب می‌رسید.

وزن نخستین درهم‌های اسلامی با توجه به درهم‌های ساسانی، می‌بایست در حدود

۴.۱۰ تا ۴.۱۵ گرم باشد. اما بیشتر این سکه‌ها وزنی کمتر از حد قانونی دارند. البته ناگفته نماند به دلیل وجود معیارهای متفاوت وزنی در ایالات و سرزمین‌های مختلف، ممکن است این اختلاف وزن پیش آمده باشد. معمولاً درهم‌های ضرب شده در غرب ایران فرهنگی، وزن کمتری نسبت به همتایان شرقی خود داشته‌اند؛ حتی دیده شده درهم‌های شرقی با وزن‌های بیشتر، بریده شده و وزن معیار جدیدی پیدا کرده‌اند. (رضایی‌باغبیدی، ۱۳۹۳: ۲۱، ۷۴)

همان‌طور که اشاره‌ای شد، طرح نخستین درهم‌های جهان اسلام اقتباسی از درهم‌های ساسانی بود. اما با گذشت زمان به الگوی خاص خود رسیده و تکامل بیشتری پیدا کرد. در این بین درهم‌های عبیدالله بن زیاد (۶۴-۵۵۵ ق.) شاخصی معیار برای معرفی سکه‌های عرب-ساسانی بوده است. به سکه عبیدالله بن زیاد، ضرب بصره، سال ۵۵۸ ه.ق. توجه فرمایید:



شکل ۱. نمونه معیار درهم‌های عرب-ساسانی (Shams Eshragh, 2010: 9)

### روی سکه:

- ۱- سمبل ویژه پهلوی GDE(Xvarrah). ۲- واژه پهلوی (Abzūd) 'pzw't'. ۳-
- تاج شاهی. ۴- هلال ماه و ستاره. ۵- دایره زنجیره‌ای بیرونی روی سکه. ۶- هلال ماه و ستاره روی موقعیت‌های ۳، ۶، و ۹ ساعت. ۷- دایره زنجیره‌ای درونی و نشانه ویژه با هلال ماه و ستاره. ۸- نقش نیمرخ شاه ساسانی. ۹- سه نقطه روی هم (در بیشتر سکه‌ها دیده می‌شود). ۱۰-
- واژه بسم‌الله به خط کوفی. ۱۱- نام حاکم به خط پهلوی AWBYTALA Y ZYYATAN (عبیدالله بن زیاد).

### پشت سکه:

۱۲- آتشدان مقدس زرتشتی. ۱۳- هلال ماه و ستاره. ۱۴- سه دایره زنجیره‌ای به صورت موازی. ۱۵- نشان ماه و ستاره روی موقعیت‌های ۳، ۶، ۹، و ۱۲ ساعت. ۱۶- تاریخ ضرب سکه به خط پهلوی HŠTPNJA (۵۵۸ ه.ق.). ۱۷ و ۱۸- دو نگهبان ایستاده در طرفین آتشدان مقدس زرتشتی. ۱۹- مکان ضرب سکه به خط پهلوی BJRA (بصره) (Shams Eshragh, 2010: 9).

### خلفای راشدین و مسئله ضرب نخستین سکه‌ها

قدیمی‌ترین درهم‌های عرب-ساسانی بلافاصله پس از مرگ یزدگرد سوم ساسانی (۶۳۲-۶۵۱ م.) ضرب شد و تاریخ بیست یزدگردی (یعنی بیستمین سال یزدگرد سوم، مطابق با ۶۵۱ م. یا ۳۱ ه.ق.) بر آنها دیده می‌شود. (رضایی‌باغبیدی، ۱۳۹۳: ۲۱) مقریزی روایت می‌کند که در زمان خلافت عمر بن خطاب (۲۳-۱۳ ه.ق.)، درهم‌های کسروی (عرب-ساسانی) ضرب می‌شد که بر آنها عبارات «الحمد لله»، «لا اله الا الله وحده»، و «محمد رسول الله» نقش شده بود همچنین روایت می‌کند که در زمان خلافت عثمان بن عفان (۳۵-۲۳ ه.ق.) درهم‌هایی ضرب می‌شد که بر آنها عبارت «الله اکبر» نقش شده بود. (المقریزی، ۱۹۸۷: ۳۸) ذهبی نیز عبارات‌های نوشته شده بر سکه‌های خلیفه دوم را «الحمد لله»، «محمد رسول الله»، «لا اله الا هو»، و یا گاه «عمر» می‌داند. (الذهبی، ۱۹۸۷: ۱۰۰) اما در آخر شواهد سکه‌شناختی هیچ‌کدام از این روایت‌ها را تأیید نمی‌کند. (رضایی‌باغبیدی، ۱۳۹۳: ۲۲)

چنانکه پیش‌تر گفته شد، قدیم‌ترین تاریخ بر این سکه‌ها، تاریخ ۲۰ یزدگردی برابر با ۳۱ ه.ق. است؛ یعنی زمان خلافت عثمان بن عفان. البته این نکته را نیز باید به خاطر داشت که در برخی ضربخانه‌ها، به ویژه ضربخانه سیستان، گاه برای سال‌های متمادی، تاریخی یکسان بر سکه‌ها ضرب می‌شد. مثلاً در سکه‌های ضرب سیستان، تاریخ ۲۰ یزدگردی برای حدود پانزده سال بر سکه‌ها نقش می‌بست. (رضایی‌باغبیدی، ۱۳۹۳: ۲۲) نمونه‌ای دیگر تاریخ ۴۳ (با مبداء نامشخص) بر سکه‌های چهارم، دارابگرد، فساست که به مدت ۱۲ سال بر هفت نوع سکه از فرمانروایان و حکام محلی مختلف مورد استفاده قرار می‌گرفت. (Album, 2011: 21)

در منابع اسلامی گاه درهم‌های عرب-ساسانی (یا درهم کسروی) را «درهم البغلیه» یا «البغلی» نامیده‌اند. (البلاذری، ۱۹۸۷: ۱۶؛ المقریزی، ۱۹۸۷: ۲۷؛ الذهبی، ۱۹۸۷: ۹۷؛ ابن-

خلدون، ۱۹۸۷: ۱۱۵) صفت بغلی خلاف آنچه پیش‌تر تصور می‌شد، ارتباطی با شخصی یهودی به نام «بغل» ندارد. (Walker, 1941: cxlviii) بلکه در واقع به معنای «قاطر» یا «قاطرمانند» است. شاید دلیل این نامگذاری بال‌های روی تاج شاه ساسانی بوده که آن را شبیه گوش‌های قاطر می‌دیدند. (امام‌شوشتری، ۱۳۳۹: ۷۰؛ Heidemann, 2010b: 25)



شکل ۲. از اولین درهم‌های عرب-ساسانی، ضرب سیستان، سال ۲۰ یزدگردی<sup>۱</sup> (SARC, 13-14 Sep 2018: 172)

### قدرت‌گیری امویان و تحولی نو بر درهم‌های تراز ساسانی

پس از روی کار آمدن معاویه بن ابی‌سفیان (۶۰-۴۱ ه.ق.) پایتخت حاکمیت اسلام به دمشق منتقل شد و قلمرو پیشین ساسانی تحت اداره دو مرکز بصره و کوفه قرار گرفت. پس از آن نام شاه ساسانی کم‌کم از روی سکه‌ها حذف شد؛ به گونه‌ای که از سال ۵۰ ه.ق. دیگر نام شاه ساسانی بر درهم‌ها نوشته نمی‌شد. بلکه به جای آن نام حاکم مسلمان و پس از مدتی نام خلیفه بر سکه نقش می‌گردید. نام حاکم مسلمان یا خلیفه غالباً به پهلوی و در مواردی به کوفی نوشته می‌شد و عبدالله بن عامر بن کریز (۴۵-۴۱ ه.ق.) نخستین حاکم مسلمان بود که نامش بر درهم‌ها نقر گردید. (رضایی‌باغبیدی، ۱۳۹۳: ۲۵)

<sup>۱</sup> روی سکه: مرکز- 'pzwt/ yzdkrt' GDE (به خط پهلوی)، حاشیه- بسم الله (به خط کوفی)، پشت سکه: 'wyst/ SK (به خط پهلوی).





شکل ۳. درهمی از معاویه بن ابی سفیان، ضرب داربگرد، سال ۴۳<sup>۱</sup> (SARC, 23-26 May 2019: 194) تاریخ پشت سکه نیز گاه یزدگردی و گاه هجری بود. کاربرد تاریخ هجری احتمالاً در سال ۳۳ ه.ق. در ضرابخانه بصره آغاز شده است. (Heidemann, 2010a: 163). ضرابخانه‌های نزدیک فارس نیز در سال‌های ۴۱ و ۴۲ ه.ق. (۳۰ و ۳۱ یزدگردی) تاریخ هجری را جایگزین تاریخ یزدگردی کردند. (Sears, 1997: 200) یزید بن ابی سفیان (۵۴-۴۵ ه.ق.) نیز از سال ۴۷ ه.ق. به بعد در برخی ضرابخانه‌ها از تاریخ هجری استفاده کرد و پس از آن عبیدالله بن زیاد نیز از سال ۵۶ ه.ق. بر درهم‌هایش از تاریخ هجری استفاده کرد. (Sears, 1997: 35-36)

با این وجود تاریخ یزدگردی در دارابگرد که از مراکز مهم دین زرتشتی بود، از سال ۵۶ ه.ق. (۴۴ یزدگردی) از سر گرفته و جایگزین تاریخ هجری شد. تاریخ یزدگردی در همه ضرابخانه‌های دارابگرد تا سال ۷۵ ه.ق. (۶۳ یزدگردی)، یعنی زمان غلبه خوارج به رهبری قطری بن فجائه (حدود ۶۹-۷۹ ه.ق.) به کار گرفته می‌شد. در آن زمان دوباره تاریخ هجری مورد استفاده قرار گرفت. پس از غلبه سپاهیان اموی به رهبری مهلب بن ابی صفره (۷۹-۷۵ ه.ق.) ضرابخانه‌های دارابگرد بار دیگر از سال ۷۷ ه.ق. (۶۵ یزدگردی) تاریخ یزدگردی را از سر گرفتند. به جز دارابگرد، از ضرابخانه‌های مرورود و انبیر در خراسان نیز درهم‌هایی به تاریخ ۶۴ یزدگردی (۷۶ ه.ق.) به دست آمده است. (Sears, 1997: 203)

### پیروی آل زبیر از الگوهای ضرب سکه ساسانیان

پس از مرگ معاویه، عبدالله بن زبیر (۷۳-۶۳ ه.ق.) از بیعت با یزید (۶۴-۶۱ ه.ق.) سرپیچید و

<sup>۱</sup> روی سکه: مرکز - GDE 'pzw't/ m''wy' 'myl Y wlyšnyk'n (به خط پهلوی)، حاشیه - بسم الله (به خط کوفی). پشت سکه: DA: sychl/ (به خط پهلوی).

مبارزاتی را ضد حکومت امویان راه انداخت. ابن‌زبیر نخست خود را آماده بیعت با یزید نشان می‌داد و مدتی بدین گونه گذشت. پس از آن که خبر ماجرای کربلا به مکه رسید، او خطبه‌ای آتشین ایراد کرد و گریست و به صورت تلویحی یزید را برای خلافت نالایق خواند. (البلاذری، ۱۴۱۷ ج: ۵؛ ۳۱۹؛ ابن‌الجوزی، ۱۴۱۲ ج: ۵؛ ۳۴۷) سرانجام یزید به او دستور داد تا بیعت کند و غل و زنجیری از نقره فرستاد و از او خواست تا به نشانه فرمانبرداری آن را بر خود کند و نزد یزید برود. ولی ابن‌زبیر نپذیرفت. (البلاذری، ۱۴۱۷ ج: ۵؛ ۳۲۷-۳۲۸؛ الطبری، بی تا ج: ۵؛ ۴۷۵) عمرو بن سعید، حاکم مکه و مدینه، به دستور یزید سپاه کوچکی را برای اجبار ابن‌زبیر به بیعت به مکه فرستاد؛ ولی از سپاه هواداران زبیر شکست خورد. (ابن‌سعد، ۱۴۱۸ ج: ۵؛ ۱۴۱؛ البلاذری، ۱۴۱۷ ج: ۵؛ ۳۳۰) فرمانده این سپاه که برادر ناتنی یزید بود، همراه گروهی به اسارت ابن‌زبیر درآمد و سپس در زندان کشته شد. (ابن‌سعد، ۱۴۱۸ ج: ۵؛ ۱۴۱؛ الذهبی، ۱۴۱۰ ج: ۵؛ ۳۳۰؛ البلاذری، ۱۴۱۷ ج: ۵؛ ۳۳۱)

در این زمان، مکه عملاً در دست ابن‌زبیر بود. شهر مدینه نیز به سبب واقعه کربلا و نیز ناشایستگی یزید برای خلافت، ملتهب بود و به ابن‌زبیر تمایل داشت. عثمان بن محمد بن ابی-سفیان، حاکم جوان مدینه، هیئتی از بزرگان و سرشناسان مدینه را پس از مناسک حج عازم شام کرد تا شاید با انعام و دلجویی از آنان توسط یزید، اوضاع مدینه سر و سامان یابد. (المسکویه-الرازی، ۱۳۷۹ ج: ۲؛ ۸۵) ولی این کار باعث شد تا ناشایستگی یزید بیش از پیش بر هیئت عیان شود. رفتار غیراسلامی یزید برابر اعضای هیئت مدینه، ناراحتی و نارضایتی شدید آنان را در پی داشت و آنان پس از بازگشت به مدینه، آشکارا ناشایستگی او برای خلافت را بازگفتند و در پی آن، یزید نامه‌تندی خطاب به مردم مدینه نوشت. (المسکویه‌الرازی، ۱۳۷۹ ج: ۲؛ ۸۵؛ الطبری، بی تا ج: ۵؛ ۴۸۰)

ابن‌زبیر، در خطبه‌ای بر یزید تاخت و مسلمانان را تشویق کرد که او را از خلافت خلع کنند. (البلاذری، ۱۴۱۷ ج: ۵؛ ۳۱۹ و ۳۷۲؛ المقدسی، بی تا ج: ۶؛ ۱۸) سپس به مردم مدینه نامه نوشت و از آنان خواست تا با او به عنوان خلیفه مسلمین بیعت کنند و مردم مدینه با عبدالله بن-مطیع عدوی به نیابت از او بیعت کردند. (البلاذری، ۱۴۱۷ ج: ۵؛ ۳۳۷) منابع در ذکر تاریخ دعوت ابن‌زبیر از مردم به بیعت با خود، اختلاف دارند. برخی منابع نهم رجب سال ۶۴۴.ق. را ذکر کرده‌اند. (ابن‌خیاط، ۱۴۱۵: ۱۶۰) برخی نیز ماجرای بیعت با ابن‌زبیر را سه ماه بعد از مرگ یزید

در نهایت پس از اعلام خلافت ابن‌زبیر، مردم بیشتر ممالک اسلامی، از جمله دمشق، کوفه، بصره، یمن، و نواحی مختلف خراسان با نمایندگان ابن‌زبیر به نیابت از او بیعت کردند. (البلاذری، ۱۴۱۷ ج: ۵؛ ۳۴۴ و ۳۷۲؛ الیعقوبی، ۱۴۱۵ ج: ۲؛ ۲۵۵) دستاوردهای این بیعت ضرب سکه به نام ابن‌زبیر و هم‌پیمانانش در سایر بخش‌های سرزمین‌های اسلامی بود. درهم‌های عبدالله‌بن‌زبیر نیز کاملاً شبیه با سایر درهم‌های معاصر خود بود و تفاوتی با آنها نداشت. در مدت خلافت ابن‌زبیر درهم‌هایی با نام‌های عبدالله‌بن‌زبیر در شهرهای ایالات فارس، کرمان و یزد؛ عبدالله‌بن‌خازم سلمی (۷۲-۶۲ ه.ق.) در ایالت خراسان و جی؛ حارث‌بن‌عبدالله (۶۵ ه.ق.) در بصره، دشت، و سیرجان؛ عمر بن عبدالله‌بن‌معمر (۷۰-۶۵ ه.ق.) در بصره، ایالت فارس، و ایالت کرمان؛ عبدالعزیز بن عبدالله‌بن‌عامر (۷۲-۶۶ ه.ق.) در سیستان؛ محمد بن عبدالله‌بن‌خازم (۶۷ ه.ق.) در هرات؛ مصعب بن‌زبیر (۷۱-۶۷ ه.ق.) در بصره، دشت، ایالت فارس، و ایالت کرمان؛ عتاب بن‌ورقاء (۶۸ ه.ق.) در جی؛ و حمران بن‌آبان (۷۲ ه.ق.) در اردشیر خوره به ضرب می‌رسانند.



شکل ۴. درهمی از عبدالله‌بن‌زبیر، ضرب فسا، سال ۶۰ ه.ق. (SARC, 17-18 May 2018: 159)

<sup>۳</sup>. روی سکه: مرکز - GDE 'pzw't/ 'pdwl' Y zwbyl'n (به خط پهلوی)، حاشیه - بسم الله (به خط کوفی). پشت سکه: šst'/ DA/ P (به خط پهلوی).

### نوآوری و خلاقیت در ضرب درهم‌های عرب-ساسانی

رفته رفته با گسترش سکه‌های عرب-ساسانی در سایر ولایات جهان اسلام، طرح‌های خلاقانه‌ای بر آنها پدیدار شد که در این قسمت به مهمترین آنان پرداخته می‌شود:

اولین نمونه درهمی از حاکم زبیری سیستان، عبدالعزیز بن عبدالله بن عامر است که به سال ۷۲ه.ق. در ضربخانه سیستان به ضرب رسیده است. بر پشت این سکه عبارت شهادتین، یعنی «لا اله الا الله، محمد رسول الله» به زبان پارسی ترجمه و با خط پهلوی بر جای آتشدان و دو موید نقر گردیده است که در واقع باید آن را کهن‌ترین ترجمه پهلوی شهادتین دانست.

(Mochiri, 1981: 168-172)



شکل ۵. درهم ویژه عبدالعزیز بن عبدالله بن عامر، ضرب سیستان، سال ۷۲ه.ق. (Mochiri, 1981: 169)

۴. روی سکه: مرکز- 'mwl'n Y 'pdwl' cye Y 'pdwl' / 'pzwt' / GDE (به خط پهلوی)، حاشیه- بسم الله (به خط کوفی). پشت سکه: SK / yzdt' / ptgmb' / mhmt' / LOYT' / AHRN yzdt' / I BRA OLE / dwht' / yzdt' (به خط پهلوی).

نمونه دیگر درهمی زیبایی است که فاقد تاریخ و محل ضرب است؛ اما به احتمال زیاد در شهر دمشق به سال ۵۷۵.ق. به ضرب رسیده است. تصویر شاه و متعلقاتش بر روی این سکه با تصویر شاهان ساسانی بر سایر سکه‌ها کاملاً متمایز بوده است و نشان می‌دهد صاحب سکه با دستانی کوچک شمشیری بر دست دارد؛ پشت سکه نیز به جای آتشدان و موبدان، محرابی به تصویر کشیده شده که در میان آن «عَنْزَه» (نیزه کوتاه پیامبر) با عبارت «نصر الله» عمود قرار گرفته است. همچنین به جای تاریخ در سمت چپ محراب، عبارت «امیرالمؤمنین» و بر جای ضرابخانه در سمت راست، عبارت «خلیفه الله» به خط کوفی جایگزین شده است. (Johns, 2003: 431) از این نکته نیز نباید غافل شد که آنچه اینجا محراب و عنزه دانسته شده، در واقع تغییر یافته تصویر صلیب زیر طاقدیس است که در هنر مسیحیان سریانی رواج داشته است. (Treadwell, 2005: 1-28)



شکل ۶. درهم ویژه محراب و عنزه، احتمالاً سال ۵۷۵.ق.<sup>۱</sup> (M&E, 26Apr 2017: 3)

<sup>۵</sup> روی سکه: مرکز - GDE 'pzwt/ hwsIwb (به خط پهلوی)، حاشیه - بسم الله لا اله الا الله وحده محمد رسول الله (به خط کوفی). پشت سکه: امیرالمؤمنین / نصرالله / خلیفه الله (به خط کوفی).

گونه‌ی دیگر از درهم نیز وجود دارد که به سال ۷۵ه.ق. و احتمالاً در شهر دمشق به ضرب رسیده است. بر روی آن نیم تنه خسرو دوم، بدون توپ موی پشت سر به تصویر کشیده شده و پیرامونش به خط کوفی چنین نقر شده: «ضرب فی سنه خمس و سبعین». در پشت این سکه نیز به جای آتشدان و دو موبد، شمایل ایستاده‌ی خلیفه در حالی که دست بر غلاف شمشیر نهاده، به تصویر کشیده شده است. همچنین به جای تاریخ در سمت چپ محراب، عبارت «امیرالمؤمنین» و بر جای ضربخانه در سمت راست، عبارت «خلیفه الله» به خط کوفی جایگزین شده است. (سلمان، ۱۹۷۰: ۱۶۳-۱۶۷)



شکل ۷. درهم ویژه‌ی خلیفه‌ی ایستاده، سال ۷۵ه.ق.<sup>۱</sup> (M&E, 23 Apr 2012: 23)

در نمونه‌های دیگری که در بصره و کوفه بین سال‌های ۷۳ تا ۷۵ه.ق. با نام بشر بن مروان (۷۵-۷۳ه.ق.) ضرب شد، در پشت سکه به جای آتشدان، فردی عرب که به احتمال می‌توان آن را خلیفه عبدالملک بن مروان (۸۶-۸۵ه.ق.) دانست، در میان دو نگهبان نقش شده است. برخی ترجیح می‌دهند که این تصویر را صحنه‌ی نماز خواندن خلیفه یا حتی نماز جماعت بدانند. اما باید توجه داشت که چهره‌ی دو نفری که در طرفین ایستاده‌اند، متقابل نیست؛ بلکه متوجه‌ی مرکز سکه است. (رضایی باغبیدی، ۱۳۹۳: ۳۵)

<sup>۱</sup> روی سکه: مرکز - ضرب فی سنه خمس و سبعین (به خط کوفی)، حاشیه - بسم الله لا اله الا الله وحده محمد رسول الله (به خط کوفی). پشت سکه: امیرالمؤمنین / خلیفه الله (به خط کوفی).



شکل ۸. درهم ویژه بشرین مروان، ضرب کوفه، سال ۷۳ ق. (M&E, 23 Apr 2012: 7)<sup>۱</sup>. یزیدبن مهلب نیز سکه‌هایی به سال ۵۸۴ ق. در شهر انبیر به ضرب رسانیده که تصویر شاه و متعلقانش بر روی آن با تصویر شاهان ساسانی بر سایر سکه‌ها کاملاً متمایز بوده است؛ پشت سکه نیز به جای آتشدان و موبدان، شمایل ایستاده شاه متفاوت روی سکه‌ها در حالی که یک دست بر روی دسته شمشیر نهاده و نیزه‌ای بلند بر دست دیگر دارد، نقش شده و در حاشیه آن نیز کلماتی به خط بلخی نقر گردیده است. (Morton & Eden, 23 Apr 2015: 13).



شکل ۹. درهم ویژه یزیدبن مهلب، ضرب انبیر، سال ۵۸۴ ق. (M&E, 23 Apr 2015: 13)

<sup>۱</sup> روی سکه: مرکز - GDE 'pzw't/ byšl Y mlw'n'n (به خط پهلوی)، حاشیه - بسم الله محمد رسول الله (به خط کوفی). پشت سکه: 'kwl' syhpt't' (به خط پهلوی).

### نفوذ در قلمرو هپتالیان و پیدایش سکه‌های عرب-هپتالی

با گذشت زمان هون‌های ایرانی تبار (هپتالیان، هفتالیان، یا هیاطله) که در اوایل دوره اسلامی بر منطقه جوزجان (بخش‌هایی از افغانستان کنونی) حکومت داشتند، بر درهم‌های ساسانی و عرب-ساسانی کلماتی را به خط بلخی یا پهلوی، با یک یا چندین انگ افزوده می‌نمودند و آنها را برای خود رایج می‌ساختند. در این بین سکه‌های عبدالله بن خازم سلمی بیشتر سورشازر را دارند.



شکل ۱۰. سورشازر بر درهم عبدالله بن خازم، ضرب مرو، سال ۶۵ ه.ق.<sup>۲</sup> (M&E, 26 Apr 2017: 129)

پس از فتح این سرزمین توسط لشکریان اسلام، ضرب سکه‌های عرب-ساسانی در این منطقه آغاز شد. عبدالله بن خازم سلمی (در حدود ۶۲-۷۲ ه.ق.) اولین سکه اسلامی را به تاریخ ۶۳ ه.ق. به ضرب رسانید؛ اما پس از مدتی کوتاه، بین سال‌های ۶۵ تا ۶۹ ه.ق. (به جز سال ۶۷ ه.ق.) سکه‌هایی به تراز سکه‌های عرب-ساسانی و با نگارش بلخی به نام گوریگ‌شاه (در حدود ۶۵-۶۹ ه.ق.) به ضرب رسید. (Album, 2011: 33؛ رضایی‌باغبیدی، ۱۳۹۳: ۶۷-۶۸؛ رستگار، ۱۳۹۵: ۶۶۳-۶۷۰)

<sup>۸</sup> روی سکه: مرکز - 'pzwt' GDE (به خط پهلوی) و یزیدین‌المهلب (به خط کوفی)، حاشیه - بسم الله العظيم (به خط کوفی). پشت سکه: مرکز - 'nbyr/ arbahštat' (به خط پهلوی)، حاشیه - نوشتاری نامشخص (به خط بلخی) و ضرب جزیه بالجوزجان (به خط کوفی).

<sup>۹</sup> روی سکه: مرکز - 'pdwl' Y hzm'n' GDE (به خط پهلوی)، حاشیه - بسم الله (به خط کوفی). پشت سکه: 'pncšast/ mlw' (به خط پهلوی).





شکل ۱۱. درهمی از گوریک‌شاه، ضرب انبیر. سال ۵۶۸ ق. (Baldwin's, 25 Apr 2012: 2).  
واکر برای نخستین بار نام عرب-هپتالی را برای این سکه‌ها انتخاب نمود. اما این نام چندان درست به نظر نمی‌رسد؛ چراکه آنها تقلیدی ساختاری از سکه‌های عرب-ساسانی به شمار می‌آید. پس بهتر است آن را «سکه‌های هپتالی با تراز عرب-ساسانی» نامید. (نقل از رستگار، ۱۳۹۵: ۶۶۵، ۶۶۷)

بیشتر سکه‌های گوریگ‌شاه حاصل فعالیت ضربخانه شهر انبیر است. اما سکه‌هایی به سال ۵۶۹ ق. از ضربخانه شهرهای آبنوران (یا سپنوران) و مرو نیز به دست آمده است. (رستگار، ۱۳۹۵: ۶۶۸-۶۷۰) با توجه به اوضاع پرتنش سرزمین‌های شمال خراسان در آن دوره، این احتمال به وجود می‌آید که گوریگ‌شاه پس از چیرگی اعراب بر شماری از شهرهای جوزجان، به آنها یورش برده و چندین شهر را از سلطه اعراب خارج ساخته باشد.  
سرانجام پس از مدتی، اعراب برای دومین بار بر شهرهای جوزجان سلطه یافتند و با نام خود سکه‌هایی را در انبیر به ضرب رسانیدند. در این بین یزیدبن مهلب به سال ۵۸۴ ق. سکه-ای نادر و زیبا از خود به یادگار گذاشته (شکل ۹)، که شاید بتوان عنوان عرب-هپتالی را بر آن برانزده دانست. (Morton & Eden, 23 Apr 2015: 13).

۱. روی سکه: مرکز - GDE 'pzw't' (به خط پهلوی) و zolooogozogano (به خط بلخی)، حاشیه - بسم الله (به خط کوفی) و 'pzw't' (به خط پهلوی). پشت سکه: مرکز - 'nbyr/ hštšst' (به خط پهلوی)، حاشیه - نوشتاری نامشخص (به خط بلخی).

### اصلاحات عبدالملک بن مروان و پایان یافتن تدریجی ضرب درهم‌های عرب-ساسانی

پس از شروع اصلاحات عبدالملک بن مروان، در سال ۵۷۶ ق. تصمیم بر جایگزینی سکه‌های عرب-ساسانی و عرب-بیزانسی با فرمی کاملاً اسلامی شد. (الطبری، ۱۸۸۵ ج ۸: ۹۳۹) اولین دینار طلا با خطوط کوفی به سال ۵۷۷ ق. ضرب شد و از سال ۵۷۸ ق. ضرب اولین درهم‌های تراز اسلامی آغاز گردید. (Grierson, 1960: 247). امویان از سال ۵۷۷ ق. که ضرب سکه‌ها را با طرح جدید اسلامی آغاز کردند، روی دینارهای طلا فقط تاریخ ضرب آن را به کار بردند و نام خلیفه و حاکم بر آنها نقر نشد. بر درهم‌های نقره جدید نیز تاریخ و محل ضرب سکه، بدون نام خلیفه یا حاکم، نقش گردید؛ این امر تا پایان دوره امویان به همین شیوه ادامه پیدا کرد. (Shams Eshragh, 2010: 4)



شکل ۱۲. از اولین درهم‌های تراز اسلامی، ضرب شق‌التیمره، سال ۵۷۸ ق.<sup>۱</sup> (M&E, 23 Apr 2012: 38) رفته رفته درهم‌های عرب-ساسانی می‌بایست جای خود را به سکه‌های تراز جدید می‌داد. اما این روند در شهرهای شرقی به کندی پیش می‌رفت و تا سال ۵۸۶ ق. به صورت رسمی ادامه یافت. در این هشت سال حکمرانانی نظیر حجاج بن یوسف (۸۲-۵۷۵ ق.) در شهرهای اردشیرخوره، بیشاپور، اصطخر، توج، و یزد؛ مسیب بن شهره (۵۷۹ ق.) در مرو؛ یزید بن مهلب (۷۸-۵۸۴ ق.) در انبیر؛ عبدالرحمن بن عبدالله (۵۷۹ ق.) در کوفه؛ عبیدالله بن ابی بکره (۸۰-۵۷۹ ق.) در ایالت سیستان؛ عبدالله بن عامر مجاشعی (۵۸۰ ق.) در ایالت سیستان؛ عبدالرحمن بن محمد بن اشعث (۸۴-۵۸۰ ق.) در اصطخر، بیشاپور، دارابگرد، و ایالت‌های کرمان و سیستان؛ عبدالله بن بسطام

۱. روی سکه: مرکز- الله احد الله الصمد لم یلد و لم یولد و لم یکن له کفوا احد (به خط کوفی)، حاشیه- محمد رسول الله ارسله بالهدی و دین الحق لیظهره علی الدین کله و لو کره المشرکون (به خط کوفی). پشت سکه: مرکز- لا اله الا الله وحده لا شریک له (به خط کوفی)، حاشیه- بسم الله ضرب هذا الدرهم بشق التیمره فی سنه ثمان و سبعین (به خط کوفی).

(۸۲.ق.) ایالت کرمان؛ عمر بن لقیط عبدی (۸۳-۸۲.ق.) در ایالت کرمان؛ خالد بن ابی خالد (۸۳.ق.) در جی؛ عبیدالله بن عبدالرحمن (۸۴-۸۳.ق.) در بصره و کرمان؛ عماره بن تمیم (۸۴-۸۵.ق.) در ایالت سیستان؛ مسمع بن مالک (۸۶-۸۵.ق.) در ایالت سیستان آخرین درهم‌های عرب-ساسانی را به ضرب رساندند.



شکل ۱۳. آخرین درهم رسمی عرب-ساسانی، مسمع بن مالک، ضرب سیستان، سال ۸۶.ق.<sup>۱</sup>

(M&E, 26 Apr 2017: 2)

### درهم‌های سیستانی-شرقی

همانطور که گفته شد، پس از اصلاحات عبدالملک بن مروان، ضرب سکه‌های عرب-ساسانی کم کم پایان یافت و ضربخانه سیستان نیز از این دایره خارج نبود؛ اما کماکان تا پایان سال ۸۶.ق. به ضرب سکه‌های عرب-ساسانی مشغول بود و آخرین درهم رسمی عرب-ساسانی را در آن سال به نام مسمع بن مالک به ضرب رساند. (شکل ۱۳)

اوضاع سیاسی سیستان در آن دوره بسیار بی‌سامان بود و سکه‌های غیررسمی و فاقد نام، مشابه سکه‌های عرب-ساسانی، اما با کیفیت و عیار پایین‌تر توسط گروه‌های معترض تا پایان دوره اموی به ضرب می‌رسید. هرچند که از دهه ۹۰.ق. سکه‌هایی با تراز جدید در سیستان رایج شده بود. Klat, 2002: lot 432. این سکه‌ها به عرب-سیستانی یا سیستانی-شرقی معروف شده و حتی ضرب آنها پس از دوره اموی تا سالیان دراز به گونه‌ای دیگر ادامه یافت. (Shams Eshragh, 2010: 48-51; Album, 2011: 32-33)

۱. روی سکه: مرکز- Y mlk'n - GDE 'pzw't/ msm'' (به خط پهلوی)، حاشیه- بسم الله ربی (به خط کوفی). پشت سکه: ššhštāt/ SK (به خط پهلوی).



شکل ۱۴. نمونه‌ای از درهم‌های سیستانی-شرقی، بی‌نام، ضرب سیستان، سال ۱۰۷ه.ق.<sup>۱</sup>

(M&E, 25 Oct 2017: 130)

### درهم‌های عرب-ارمنی

خسرو دوم ساسانی (۶۲۸-۵۹۱م.) بین سال‌های دوم تا دوازدهم پادشاهی‌اش (۶۰۱-۵۹۱م.)، درهم‌هایی را در ارمنستان به ضرب رسانید که مهم‌ترین ویژگی آنها تصویر خسرو دوم با دومین تاج بر روی سکه‌ها و نقر نام ضربخانه به دو صورت ALM و ALMAN بر پشت آنها بود. در اوایل دوره اسلامی نیز درهم‌هایی به تقلید این سکه‌ها به ضرب رسید که اصطلاحاً درهم‌های عرب-ارمنی نام گرفته‌اند.

نام ضربخانه و تاریخ ضرب بر این سکه‌ها کلیشه‌ای و ناخواناست. اما در برخی موارد به جای نام ضربخانه، به خط پهلوی کلمه ZWNZ به معنای درهم نگاشته شده است. بر حاشیه برخی سکه‌ها به خط کوفی کلمه «واف» یا «محمد» نقر گردیده و گاهی نیز مقابل چهره خسرو ساسانی نام محمد به خط کوفی یا پهلوی نگاشته شده است و احتمالاً منظور از این محمد، محمد بن مروان (۹۱-۷۳ه.ق.)، برادر خلیفه اموی، عبدالملک بن مروان بوده است که به سال ۷۳ه.ق. به حکومت ارمنستان و آذربایجان رسیده است. (رضایی‌باغبیدی، ۱۳۹۳: ۷۲-۷۳) Album, 2011: 34-73؛ ترمانی، ۱۳۸۹ ج ۱: ۲۸۱-۲۸۳)

<sup>۱</sup> روی سکه: مرکز - GDE 'pzwt/ hwsIwb (به خط پهلوی)، حاشیه - نوشتاری نامشخص (به خط پهلوی) و بسم الله ربی (به خط کوفی). پشت سکه: hptst/ SK (به خط پهلوی).



شکل ۱۵. نمونه‌ای از درهم‌های عرب-ارمنی<sup>۱</sup> (M&E, 25 Oct 2017: 6)

اما نمونه سکه‌هایی با تصویر هرمزد چهارم ساسانی (۵۷۹-۵۹۰ م.) ضرب زوزن نیز مشاهده شده که به نظر نگارندگان، برخی سکه‌شناسان به نادرست آنها را نیز در گروه سکه‌های عرب-ارمنی جای داده‌اند؛ زیرا نام ضربخانه بیشتر زوزن بوده و تاریخ ضرب بر این سکه‌ها کلیشه‌ای و ناخوانا (بیشتر عدد شش را نشان می‌دهد) است. عبارت زوزن را به جای نام ضربخانه، به خط پهلوی کلمه  $ZWNZ$  به معنی درهم، قرائت کرده‌اند که این نوشتار مانند سکه‌های-ارمنی بوده است.



شکل ۱۶. نمونه‌ای از درهم‌هایی با تصویر هرمزد چهارم ساسانی<sup>۲</sup> (M&E, 26 Apr 2017: 4)

۱. روی سکه: مرکز-  $GDE \text{ } ^\text{p}zwt' / mhmt$  (به خط پهلوی)، حاشیه- واف (به خط کوفی). پشت سکه: نوشتاری نامشخص (به خط پهلوی) و  $ZWNZ$  (به خط پهلوی).
۲. روی سکه: مرکز-  $\text{ } ^\text{p}zwt' / hrmzd$  (به خط پهلوی)، حاشیه- لا قوه الا بالله (به خط کوفی). پشت سکه:  $arba / zwzwn$  (به خط پهلوی).

### نتیجه‌گیری

همانطور که گفته شد، باید تعریف تازه‌ای از نخستین سکه‌هایی که به دست اعراب ضرب شده، ارائه شود. به سبب یورش اعراب مسلمان به ایران که با پیروزی گام به گام آنان بر سپاه یزدگرد سوم همراه بود، سکه‌زنی و فعالیت ضربخانه‌ها موقتاً مختل و گاه تعطیل شد. با گشایش شهرهای بیشتر به دست اعراب و پا گرفتن آنها در فتوحات تازه، نیاز به سکه‌زنی برای گذراندن امور مالی به‌ویژه حقوق سپاهیان هرچه بیشتر احساس می‌شد. بنابراین ضربخانه شهرهایی که به دست اعراب افتاده بود، به سرعت و با مشارکت ایرانیان دوباره راه‌اندازی شد.

این سکه‌ها بدون تغییر و نام یزدگرد ضرب می‌شدند. سال ضرب بیشتر آنها برابر با سال آخر پادشاهی یزدگرد سوم، یعنی سال بیست یزدگردی بود؛ تاریخ ضرب ثابت یا اصطلاحاً «منجمد» برای ضرب درهم‌های یزدگرد تا چند سال ادامه داشت. هرچند درهم‌های یزدگرد سوم با سال بالاتر از بیست هم دیده شده است. نخستین سکه‌های عرب-ساسانی با افزوده شدن شعارها و عبارات کوفی نظیر «بسم الله» و «جید» بر کناره سکه‌های یزدگرد سوم پدید آمد؛ کماکان تاریخ ضرب سکه‌ها بیست یزدگردی بوده (برابر با ۳۱ ه.ق.) و بیشتر در ضربخانه‌های سیستان و کرمان ضرب می‌شده‌اند.

پس از مدت کوتاهی و گاه همزمان، ضرب درهم‌های عرب-ساسانی با نام خسرو و عبارات کوفی بر کناره آنها آغاز شد. اندک اندک نام خسرو جای نام یزدگرد را بر نخستین درهم‌های عرب-ساسانی گرفت. اوج ضرب سکه‌های عرب-ساسانی با نام خسرو، نیمه دهه بیست تا نیمه دهه سی یزدگری است. متداول‌ترین شعارهای حاشیه این سکه‌ها، «بسم الله» و «بسم الله ربی» بود. ضرب این سکه‌ها با نام خسرو، همزمان با ضرب دیگر سکه‌های حاکمان عرب، کم و بیش تا اواخر دوره عرب-ساسانی به ویژه در سیستان ادامه یافت.

نخستین سکه‌ها با نام حاکمان عرب، در زمان عبدالله بن عامر و پس از آن معاویه بن ابی سفیان ضرب شد. از این پس، نام بیشتر حاکمان عرب با خط پهلوی به جای نام خسرو نگاشته می‌شد؛ هرچند در مواردی خاص همانند سکه‌های حجاج بن یوسف، عبدالرحمن بن محمد (۸۴-۵۸۰ ه.ق.)، و یزید بن مهلب نام حاکم به خط کوفی بر سکه‌ها آورده شده است. در این سکه‌ها همچنان نقوش مانند سکه‌های ساسانی بوده، اما در مواردی ویژه، همانند برخی سکه‌های عبدالعزیز بن عبدالله بن عامر، عبدالملک بن مروان، بشر بن مروان، و یزید بن مهلب تغییر و نوآوری در پشت سکه‌ها دیده می‌شود.

مدتی پس از روی کار آمدن عبدالملک بن مروان سیاست‌های مالی جدیدی اعمال شد. در سال ۵۷۷ ق. دینارهای طلا و در سال ۵۷۸ ق. درهم‌های نقره با وزن و شکل جدید، ضرب شد. اما همچنان سکه‌های عرب-ساسانی در چرخه اقتصادی استفاده می‌شد و در مناطق شرقی، مانند شهرهای ایالت فارس، ایالت کرمان، ایالت سیستان، و ایالت خراسان نیز به ضرب می‌رسیدند تا واپسین سکه عرب-ساسانی در سال ۵۸۶ ق. توسط مسمع بن مالک در سیستان به ضرب رسید.



### منابع و مأخذ:

۱. ابن الجوزی، عبدالرحمن بن علی، (۱۴۱۲ق)، المنتظم فی تاریخ الملوک و الامم، جلد پنجم، تصحیح نعیم زرزور، بیروت، دارالکتب العلمیه.
۲. ابن خلدون، عبدالرحمن بن محمد، (۱۹۸۷م)، «السکه»، در انستاس ماری کرملی (مصحح)، رسائل فی النقود العربیه و الاسلامیه و علم النمیات، چاپ دوم، قاهره، مکتبه الثقافه الدینیّه، ۱۱۱-۱۱۹.
۳. ابن خیاط، خلیفه، (۱۴۱۵ق)، تاریخ خلیفه بن خیاط، تصحیح مصطفی نجیب فواز و حکمت کشلی فواز، بیروت، دارالکتب العلمیه.
۴. ابن سعد، محمد، (۱۴۱۸ق)، الطبقات الکبری، جلد پنجم، تصحیح محمد عبدالقادر عطا، بیروت، دارالکتب العلمیه.
۵. امام شوشتری، محمد علی، (۱۳۳۹)، تاریخ مقیاسات و نقود در حکومت اسلامی، تهران، دانشسرای عالی.
۶. امینی، امین؛ و داشکف، سرگتی، (۱۳۹۳)، سکه‌های دوره فترت، دوره گذار از ساسانی به اسلامی (معرفی سکه‌ای ویژه)، تهران، پازینه.
۷. البلاذری، احمد بن یحیی، (۱۴۱۷ق)، انساب الاشراف، جلد پنجم، تصحیح سهیل زکار، بیروت، دارالفکر.
۸. البلاذری، احمد بن یحیی، (۱۹۷۸م)، کتاب النقود، در انستاس ماری کرملی (مصحح)، رسائل فی النقود العربیه و الاسلامیه و علم النمیات، چاپ دوم، قاهره، مکتبه الثقافه الدینیّه، ۱۵-۲۴.
۹. ترمانی، عبدالسلام، (۱۳۸۹)، دایره‌المعارف رویدادهای تاریخ اسلام، ترجمه زیر نظر علیرضا واسعی، چاپ سوم، قم، پژوهشکده تاریخ و سیره اهل بیت.
۱۰. الذهبی، محمد بن احمد، (۱۴۱۰ق)، تاریخ الاسلام و وفیات المشاهیر و الاعلام، تصحیح عمر عبدالسلام تدمری، بیروت، دارالکتب العربی.



۱۱. الذهبی، محمد بن احمد، (۱۹۸۷م)، «تحریر الدرهم و المثقال و الرطل و المکیال و بیان مقادیر النقود متداوله بمصر»، در انستاس ماری کرملی (مصحح)، رسائل فی النقود العربیه و الاسلامیه و علم النمیات، چاپ دوم، قاهره، مکتبه الثقافه الدینیّه، ۸۱-۱۰۹.
۱۲. رستگار، حسین، (۱۳۹۵)، سکه‌های عرب-ساسانی (بررسی و طبقه‌بندی نخستین درهم‌های اسلامی)، تهران، پازینه.
۱۳. رضایی‌باغبیدی، حسن، (۱۳۹۳)، سکه‌های ایران در دوره اسلامی از آغاز تا برآمدن سلجوقیان، تهران، سمت.
۱۴. سلمان، عیسی، (۱۹۷۰م)، «درهم نادره للخلیفه الاموی عبدالملک بن مروان»، در سومر، ۲۶: ۱۶۷-۱۶۳.
۱۵. شمس اشراق، عبدالرزاق، (۱۳۶۹)، نخستین سکه‌های امپراطوری اسلام، اصفهان، دفتر خدمات فرهنگی استاک.
۱۶. الطبری، محمد بن جریر، (۱۸۸۵م)، تاریخ الرسل و الملوک، تصحیح میخائیل یان دخویه، لیدن، بریل.
۱۷. الطبری، محمد بن جریر، (بی‌تا)، تاریخ الطبری (تاریخ الامم و الملوک)، تصحیح محمد ابوالفضل ابراهیم، بیروت، دار احیاء التراث العربی.
۱۸. المسکویه‌الرازی، احمد بن محمد، (۱۳۷۹)، تجارب الامم، تصحیح ابوالقاسم امامی، چاپ دوم، تهران، سروش.
۱۹. المقدسی، مطهر بن طاهر، (بی‌تا)، البدء و التاریخ، قاهره، مکتبه الثقافه الدینیّه.
۲۰. المقریزی، احمد بن علی، (۱۹۸۷م)، کتاب النقود القدیمیّه الاسلامیه، در انستاس ماری کرملی (مصحح)، رسائل فی النقود العربیه و الاسلامیه و علم النمیات، چاپ دوم، قاهره، مکتبه الثقافه الدینیّه، ۲۵-۸۰.
۲۱. نقشبندی، ناصر السید محمود، (۱۹۶۲م)، الدرهم اسلامی: الدرهم اسلامی المضروب علی الطراز الساسانی، بغداد، مطبوعات المحمّد العلمی العراقی.
۲۲. الیعقوبی، احمد بن ابی یعقوب، (۱۴۱۵ق)، تاریخ الیعقوبی، تصحیح سهیل زکار، بیروت، دارالصادر.

23. Album, S., (2011), *Checklist of Islamic Coins*, Third Edition, Santa Rosa, Stephen Album Rare Coins.
24. Baldwin's, (25 Apr 2012), *Classical Rarities of Islamic Coinage*, Catalogue no 19, London, Baldwin and Sons Ltd.
25. Gaube, H., (1973), *Arabosasanidische Numismatik*, Braunschweig, Klinkhardt and Biermann.
26. Gibb, H. A. R., (1960), " 'AbdAllāh ibn al-Zubayr", In H. A. R. Gibb, J. H. Kramers, E. Lévi-Provençal, J. Schacht, B. Lewis, & Ch. Pellat (eds.). *The Encyclopaedia of Islam*, New Edition, v. I: A–B, Leiden, E. J. Brill. 54–55.
27. Grierson, Ph., (1960), "The Monetary Reforms of 'Abd al-Malik: Their Metrological Basis and Their Financial Repercussion". in *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 3 (3): 241-264.
28. Gyselen, R., (2009), *Arab-Sasanian Copper Coinage*, Wien, [L.et.n.].
29. Heidemann, S., (2010a), "The Evolving Representation of the Early Islamic Empire and Its Religion on Coins Imagery", in A. Neuwirth, N. Sinai, M. Marx (ed.), *The Qur'an in Context: Historical and Literary Investigations in to the Qur'anic Milieu*, Leiden, Brill, 149-195.
30. Heidemann, S., (2010b), "The Standing Cliph-Type, the Object on the Reverse", in A. Oddy (ed.), *Coinage and History in the Seventh Century Near East 2: Proceedings of the 12<sup>th</sup> Seventh Century Syrian Numismatic Round Table Held at Gonville and Caius College, Cambridge, on 4<sup>th</sup> and 5<sup>th</sup> April 2009*, London, Conference Publication, 23-34.
31. Johns, J., (2003), "Archaeology and the History of Early Islam: The First Seventy Years", in *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 46 (4): 411-436.
32. Klat, M. G., (2002), *Catalogue of the Post-Reform Dirhams the Umayyad Dynasty*, London, Spink.

33. Mochiri, M. I., (1977), *Etudes de numismatique iranienne sous les Sassanides et Arabe- Sassanides*, Tehran, Bank Melli.
34. Mochiri, M. I., (1981), "A Pahlavi Forerunner of the Umayyad Reformed Coinage", in *Journal of the Royal Asiatic Society*, 113: 168-172.
35. Mochiri, M. I., (1986), *Arab-Sasanian Civil War Coinage*, Louvain, [L.et.n.].
36. Morton & Eden (M&E), (23 Apr 2012), *Important Coins of the Islamic World*, Catalogue no. 54, London, Morton & Eden Ltd.
37. Morton & Eden (M&E), (23 Apr 2015), *Important Coins of the Islamic World*, Catalogue no. 73, London, Morton & Eden Ltd.
38. Morton & Eden (M&E), (25 Oct 2017), *Coins of the Islamic World*, Catalogue no. 89, London, Morton & Eden Ltd.
39. Morton & Eden (M&E), (26 Apr 2017), *Important Coins of the Islamic World*, Catalogue no. 85, London, Morton & Eden Ltd.
40. Sears, S. D., (1997), *A Monetary History of Iraq and Iran, Ca. CE 500 to 750*, PhD Dissertation, in *Near Eastern Languages and Civilizations*, University of Chicago.
41. Shams Eshragh, A. R., (2010), *پژوهش‌ها در سکه‌شناسی نقره‌ای ساسانیان*, Second Edition, London, Spink.
42. Stephen Album Rare Coins (SARC), (13-14 Sep 2018), *Ancients, Islamic, and World Coins*, Catalogue no. 32, Santa Rosa, Stephen Album Rare Coins.
43. Stephen Album Rare Coins (SARC), (17-18 May 2018), *Ancients, Islamic, and World Coins*, Catalogue no. 31, Santa Rosa, Stephen Album Rare Coins.
44. Stephen Album Rare Coins (SARC), (23-26 May 2019), *Ancients, Islamic, and World Coins*, Catalogue no. 34, Santa Rosa, Stephen Album Rare Coins.

۵۱ سعادت مهر و همکاران: پژوهشی بر سیر تحول ضرب درهم‌های عرب ساسانی،...

45. Treadwell, L., (2005), "Mihrab and 'Anaza or Sacrum and Spear? A Reconsideration of an Early Marwanid Silver Drachm", in *Muqarnas*, 22: 1-28.
46. Valentain, W. H., (1921), *Sassanian coins*, London, [L.et.n.].
47. Walker, J., (1941), *A Catalogue of the Arab-Sassanian Coins*, London, British Museum.

